

Липчевська Олена Федорівна –
здобувач кафедри цивільного
права і процесу Національної
академії внутрішніх справ, суддя
Апеляційного суду м. Кисва

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

Досліджено питання щодо розгляду в суді справ про позбавлення батьківських прав. Окреслено коло осіб, які беруть участь у розгляді вказаної категорії справ. Визначено особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав у цивільному судочинстві.

Ключові слова: позбавлення батьківських прав; цивільне судочинство; цивільна юрисдикція; позовне провадження; позивач; відповідач; процесуальна правосдатність; право на пред'явлення позову.

Исследован вопрос о рассмотрении в суде дел о лишении родительских прав. Определен круг лиц, участвующих в рассмотрении данной категории дел. Определены особенности рассмотрения дел о лишении родительских прав в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: лишение родительских прав; гражданское судопроизводство; гражданская юрисдикция; исковое производство; истец; ответчик; процессуальная правоспособность, право на предъявление иска.

The question for consideration in court cases involving termination of parental rights. The circle of persons who participate in the consideration of this category of cases. The features of the cases of termination of parental rights in civil proceedings.

Keywords: termination of parental rights; civil litigation; civil jurisdiction; ACTION proceedings; the plaintiff; the defendant; the procedural capacity; the right to sue.

Мрагнути розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, Конституція України в ст. 51 проголосила, що сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою. Через невиконання батьками обов'язків, закріплених законом, науковцям доводиться констатувати тенденцію до збільшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування [1, с. 3]. У зв'язку з цим, в Україні ще не зникла необхідність контролю з боку держави і суспільства за виконанням батьками своїх батьківських обов'язків, як того вимагають

норми права і моралі, адже в забезпеченні належного виховання закладений і суспільний інтерес. Тому держава не може пасивно ставитися до невиконання або неналежного виконання батьками обов'язків виховання дітей, а встановлює відповідні міри правового впливу, зокрема позбавлення батьківських прав. Позбавлення батьківських прав є крайнім заходом впливу на батьків і реалізовується за правилами цивільного судочинства. Незважаючи на значні позитивні зрушення, що відбулися у сфері правового регулювання прав дитини та забезпечення їх судового захисту, у тому числі й шляхом позбавлення батьківських прав, на сьогодні державою ефективного механізму захисту повною мірою не створено. Зі збільшенням кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, простежується і тенденція до збільшення кількості цивільних справ про позбавлення батьківських прав. Однак, незважаючи на те, що кількість справ про позбавлення батьківських прав перевищує в десятки, а іноді в сотні разів розглянуті справи інших категорій, також спрямовані на захист прав дітей, правозастосовна практика щодо розгляду і вирішення зазначеної категорії справ є суперечливою та неоднозначною, що спричиняє необхідність її подальшого наукового осмислення та дослідження.

Метою статті є визначення процесуального порядку та особливостей розгляду справ про позбавлення батьків батьківських прав.

Основою для здійснення цього дослідження стали праці відомих фахівців у галузі сімейного, цивільного та цивільного процесуального права, галузевих юридичних наук, а саме: Ю. Александрової, М. Антокольської, Ю. Беспалова, М. Вікут, В. Гопанчука, І. Жилінкової, Л. Зілковської, О. Калітенко, Л. Кривоносової, В. Комарова, В. Маслової, В. Мироненко, О. Нечаєвої, Н. Никольської, О. Пушкіна, Л. Пчелинцевой, З. Ромовської, В. Рясенцева, В. Тертишнікова, Г. Тріпільського, С. Фурси, Ю. Червоного, Я. Шевченко, Н. Шерстньової та ін.

Порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав регулюється цивільним процесуальним та сімейним законодавством України. На думку спеціалістів, перше встановлює загальні, а друге – спеціальні правила судочинства [2, с. 26]. З нашої точки зору, правильне застосування законодавства, що регулює порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав, покликане з одного боку запобігти багатьом негативним явищам, а з другого – бути гарантією захисту прав та законних інтересів дітей, попередження дитячої бездоглядності, правопорушень неповнолітніх тощо.

Досліджуючи питання щодо встановлення суб'єктів, які повинні брати участь у справах про позбавлення батьківських прав, варто погодитися з тими науковцями, які наголошують, що, оскільки батьківські права виникають у результаті походження дітей, засвідченого в порядку, передбаченому законом, то і позови про позбавлення цих прав можуть пред'являтися тільки до осіб, указаних як батьків у записі акта про

народження дитини [3, с. 44]. Отже, право звернутися до суду з позовом про позбавлення батьківських прав надано: одному з батьків, який добросовісно виконує свої батьківські обов'язки; опікуну (піклувальнику) дитини; особі, у сім'ї якої дитина проживає; закладу охорони здоров'я або навчального закладу, у якому дитина перебуває; органу опіки та піклування; прокурору; дитині, яка досягла 14 років (ст. 165 СК України). Іншим особам, навіть заінтересованим у цьому, права безпосереднього звернення до суду не надано. Вони можуть лише просити про це відповідні державні та громадські організації, а також прокурора, які вирішують пред'являти чи не пред'являти позов. В. Ф. Маслов зазначає, що це зроблено для того, щоб виключити будь-яку можливість необгрунтованого порушення в суді справи про позбавлення батьківських прав [4, с. 139]. Заслужують на певну увагу пропозиції щодо надання такого права суду у випадках, коли під час розгляду цивільних та кримінальних справ він стикається з фактами невиконання батьками своїх батьківських обов'язків [5, с. 63]. Однак такі пропозиції не було сприйнято законодавцем. Дещо суперечливою є позиція щодо визначення кола осіб, які можуть брати участь у справах про позбавлення батьківських прав, висловлена М. Вихотом. Зокрема, він уважає, що виникають певні складнощі у визначенні позивача, якщо позов про позбавлення батьківських прав пред'являється до обох батьків, до одиної матері чи до вдови (вдівця). Позивача в тому сенсі, у якому його визначає законодавець, тобто суб'єкта порушеного матеріального права, спірного правовідношення, немає [6, с. 10]. Навряд чи можна погодитися з такою думкою, адже закон чітко встановив і суб'єктів, які мають право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, і їхні повноваження при цьому. Це можна віднести до однієї з процесуальних особливостей судочинства у справах про позбавлення батьківських прав.

Як зазначалося вище, відповідачами у справах про позбавлення батьківських прав можуть виступати тільки батьки, щодо яких батьківство встановлене в передбаченому законом порядку. Якщо ж справа про позбавлення батьківських прав порушена щодо одного з батьків, участь другого з батьків у процесі є обов'язковою. З цього приводу позиція науковців однастайна. Більше того, непритягнення судами до участі у справі другого з батьків, якщо позов про позбавлення батьківських прав пред'явлено до одного з них, деякі фахівці вважають одним із суттєвих порушень, що нерідко призводить до порушення прав дітей [3, с. 46]. Участь другого з батьків зумовлена тим, що судовим рішенням у справі можуть зачіпатися його інтереси. При позбавленні батьківських прав одного з батьків може бути вирішено питання про залучення другого з батьків до виконання батьківських обов'язків і про передачу дитини йому. Передбачається, що його процесуальне становище залежить від тієї позиції, яку він займе, беручи участь у процесі. Він може приєднатися до вимоги про позбавлення відповідача батьківських прав. Може також

заявити вимогу про передачу дитини йому на виховання. В обох цих випадках другий із батьків повинен зайняти процесуальне становище позивача. Якщо ж він сам ухиляється від виконання своїх батьківських обов'язків, його слід залучати до участі у справі як відповідача. Таким чином, у справах про позбавлення батьківських прав суб'єктами цивільних процесуальних відносин є: суд як обов'язковий суб'єкт цивільних процесуальних відносин; особи, які беруть участь у справі про позбавлення батьківських прав, до яких слід віднести осіб, які виступають або залучаються до участі у справі з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів: позивач (дитина); відповідач (мати, батько дитини); треті особи, які заявляють самостійних вимог щодо предмета спору для вирішення питання про передачу їм дитини (дід, баба, інші родичі дитини); треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору; для захисту інтересів дитини – органи прокуратури, органи опіки та піклування, Уповноважений Президента України з прав дитини, заклад охорони здоров'я, навчальний заклад або інший дитячий заклад, у якому перебуває дитина, процесуальні представники; інші учасники процесу: свідки, експерти, перекладачі; особи, які мають письмові або речові докази; особи, які реалізують рішення у справі – органи державної влади та місцевого самоврядування та ін.

Традиційними в науці цивільного процесуального права є суб'єктивні (процесуальна правоздатність особи, юридична заінтересованість) та об'єктивні (позитивні – належність справи до цивільної юрисдикції, наявність спору – негативні, вичерпний перелік яких закріплений у ст.122 ЦПК України) передумови права на пред'явлення позову, дотримання яких є обов'язковим для реалізації права на пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав. Так, умовами реалізації права на пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав варто вважати: підсудність справи цьому суду, дієздатність сторони, форма та зміст позовної заяви, а також вимога про сплату судового збору. З урахуванням аналізу чинного процесуального законодавства встановлено, що право на звернення до суду у справах про позбавлення батьківських прав реалізується в порядку, що передбачає дотримання позивачем вимог щодо правил підсудності, відповідно до ст. 109 ЦПК України [7]. Одним із суб'єктів батьківського правовідношення є дитина, яка в силу закону наділена суб'єктивним правом на отримання належного виховання, але з причини недієздатності не може особисто брати участь у процесі. Її інтереси захищають законні представники, за винятком випадків, коли дитині вже є 14 років, і Сімейним кодексом (СК) України їй надано право самостійного звернення до суду з позовом про позбавлення її батьків батьківських прав [8].

Заява про позбавлення батьків батьківських прав, подана до суду, є основним процесуальним документом, на підставі якого порушується справа. Дотримання встановленої форми і змісту позовної заяви має

важливе значення. У законі немає спеціальних вказівок про зміст заяви у справах про позбавлення батьківських прав. Вона повинна бути складена відповідно до вимог, викладених у ст. 118–119 ЦПК України, тобто тих, що застосовуються до всіх категорій цивільних справ. Однак, зрозуміло, що позовна заява оформляються з урахуванням специфіки вказаної категорії справ. Найчастіше заяви, що подаються в суд, у справах про позбавлення батьківських прав і поновлення в батьківських правах, відібрання дитини, оформлюються відповідно до вимог закону, проте зустрічаються і відхилення від них. Вивчення практики показало, що основними недоліками позовних заяв за цими справами є такі: у заяві не вказано, де знаходяться діти, не приведено дані про місцезнаходження батьків (одного з батьків), немає вимоги про стягнення аліментів.

Треба мати на увазі, що вимога закону про належне оформлення заяви – не проста формальність. Кожна обставина, зазначена в ст. 118, 119 ЦПК, слугує цілком визначеною метою. Зокрема у заяві повинно бути зазначено найменування позивача, його місце проживання (або перебування). Такі ж відомості повинні бути викладені і стосовно відповідача. Ці дані необхідні для визначення суб'єктів спірного правовідношення, а також для вирішення питання про тотожність позовів, про підсудність справи, для вручення повісток тощо.

Заява повинна містити посилання на обставини, з якими позивач пов'язує свої вимоги, і на докази, якими позивач підтверджує ці обставини. З урахуванням цього суд визначає предмет доказування і вирішує питання про достатність доказів.

Заява подається в письмовій формі, з копіями за числом відповідачів у справі та з додаванням переліку необхідних документів. Такий перелік зумовлений особливостями порушеної в суді конкретної справи. Зокрема, у справах про позбавлення батьківських прав, поновлення в батьківських правах, відібрання дитини суду надається свідоцтво про народження дитини (копія), свідоцтво про шлюб (копія), довідка про заробітну плату батьків, характеристики з місця роботи, документи про прийняття попереджувальних мір впливу до відповідачів.

Кожна заява підписується позивачем або його представником. У випадку, коли заява подається представником, повинен бути пред'явлений документ, що підтверджує його повноваження. Законний представник пред'являє документ, який свідчить про те, що він є батьком, опікуном, піклувальником.

Щоб забезпечити кваліфікований розгляд справ про позбавлення батьківських прав і суворе дотримання при цьому законності, чинним СК України передбачено необхідність письмового висновку органів опіки та піклування, а також особисту участь у судовому засіданні представника цього органу і прокурора. У зв'язку з цим, доречно підтримувати позицію тих учених, які вважають, що участь прокурора в цивільному судочинстві не повинна обмежуватись, оскільки є правовою гарантією непорушності

встановлених Конституцією прав і свобод громадян, установлення істини у справі, ухвалення законного рішення. Відповідно, участь прокурора у справах про позбавлення батьківських прав для надання висновку визнається обов'язковою [1, с. 11]. Вищезазначене обґрунтовує висловлену в науковій літературі пропозицію щодо наявності у справі про позбавлення батьківських прав двох висновків – органів опіки та піклування, прокурора. Передбачається, що така пропозиція може бути реалізована на практиці. Разом з тим, не варто погоджуватися з думками тих спеціалістів, які вважають, що необхідно мати два висновки органів опіки та піклування, якщо батьки проживають у різних місцях [9, с.110]. Так, обстеження іноді доводиться проводити в різних місцях – за місцем проживання батька, матері, дитини. Однак для запобігання суперечливим висновкам, для створення цілісної картини відносин, що в цій сім'ї склалися, вважаємо, що обстеження доцільно проводити одному органу за умови проживання сторін у межах одного міста, району. Це дозволяє більш об'єктивно та всебічно з'ясувати обставини виховання дітей, до того ж скорочує строки проведення обстеження, оскільки при проведенні паралельного обстеження двома органами опіки та піклування може виникнути необхідність додаткового часу на пересилку результатів першого обстеження, без яких перевірка умов життя і виховання дітей буде неповною. Немає необхідності покладати обов'язок з'ясувати обставини, так чи інакше взаємопов'язані, двом державним органам. Найбільш ефективним вважається участь органу опіки та піклування за місцем розгляду спору в суді, оскільки він найтісніше пов'язаний із судом, що розглядає справу по суті. Н. Шерстнева зазначала, що з метою забезпечення більш правильної оцінки зібраних відомостей обстеження повинно проводитися однією особою [10, с. 25].

Таким чином, розгляду справ про позбавлення батьківських прав повинна передувати ретельна підготовка. На стадії підготування справи до судового розгляду суддя повинен чітко визначити характер спірних правовідносин та закон, яким слід керуватися при вирішенні справи; уточнити обставини, що мають значення для правильного вирішення справи, тобто визначити предмет доказування, зібрати необхідні докази, визначити коло учасників процесу; ужити заходів щодо забезпечення своєчасної явки в судове засідання всіх учасників процесу, і за можливості вжити заходів щодо забезпечення розгляду справи в першому ж судовому засіданні. На цій стадії необхідно також вирішити питання про обов'язкове залучення органів опіки та піклування, прокурора для дачі висновків у справі; у деяких випадках необхідне призначення судової експертизи, вирішення питання про забезпечення позову тощо. Крім того, необхідно домагатися особистої участі відповідачів у судовому засіданні як з метою всебічного з'ясування обставин справи, так і для здійснення виховного впливу на них.

Отже, справи про позбавлення батьківських прав підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства за правилами позовного провадження, оскільки містять ознаки, властиві для справ зазначеного провадження: наявність спору про право; наявність сторін з протилежними інтересами; наявність спеціальних суб'єктів – третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору; предмет захисту – імовірно порушене суб'єктивне право чи охоронюваний інтерес.

Процесуальними особливостями судочинства у справах про позбавлення батьківських прав слід вважати чітко окреслене коло осіб, які мають право звернутися з позовом про позбавлення батьківських прав. Однією з таких особливостей є те, що як самостійний суб'єкт цивільно-процесуальних відносин виступає дитина, права та інтереси якої підлягають захисту в суді. Крім того, обов'язковими учасниками виступають органи опіки та піклування, прокурор, до повноважень яких віднесено підготування висновку щодо необхідності та доцільності застосування до батьків (одного з них) міри відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав. Право звернутися з позовом до суду про позбавлення батьківських прав надано: одному з батьків, який добросовісно виконує свої батьківські обов'язки; опікуну (піклувальнику) дитини; особі, у сім'ї якої дитина проживає; закладу охорони здоров'я або навчальному закладу, у якому дитина перебуває; органу опіки та піклування; прокурору; дитині, яка досягла 14 років. Відповідачами у справах про позбавлення батьківських прав можуть виступати тільки батьки, щодо яких батьківство встановлене в передбаченому законом порядку. З метою всебічного з'ясування обставин справи та для здійснення виховного впливу на них необхідно домагатися особистої участі відповідачів у судовому засіданні. Крім того, наявність у справі висновку, наданого органом опіки та піклування, не виключає необхідності та доцільності надання в письмовій формі висновку прокурора, в основу якого має бути покладено фактичні обставини, одержані в результаті досліджених у судовому засіданні доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Ю. В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Ю. В. Александрова. – О., 2012. – 22 с.
2. Беспалов Ю. Основания и порядок лишения родительских прав / Ю. Беспалов // Рос. юстиция. – 2000. – № 12. – С. 26–27.
3. Никольская Н. Лишение родительских прав / Н. Никольская // Соц. законность. – 1987. – № 1. – С. 44–47.
4. Советское семейное право : [учеб.] / под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. – К. : Вища шк., 1981. – С. 138–142.

5. Кривоносова Л. А. Лишение родительских прав / Л. А. Кривоносова // Правоведение. – 1990. – № 2. – С. 60–65.
6. Викут М. Круг лиц, участвующих в делах о лишении родительских прав / М. Викут // Сов. юстиция. – 1987. – № 6. – С. 10–11.
7. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – С. 492.
8. Сімейний кодекс України. – К. : Велес, 2012. – 64 с.
9. Иванова С. А. Судебные споры о праве на воспитание детей / Иванова С. А. – М. : Юрид. лит, 1988. – 210 с.
10. Шерстнева Н. Споры о детях и защита их интересов / Н. Шерстнева // Сов. юстиция. – 1982. – № 8. – С. 25–27.